

Kakskümmend kaks kala eesti rahvausundis. II

Mall Hiimäe

iherus - vt [lepamaim](#); [löhi](#)

kammeljas - vt [lest](#)

kiisk *Gymnocephalus cernuus*. Kiiska esineb pea kõikides Eesti vetes, välja arvatud Hiiumaa jõed (Mikelsaar 1984: 321). Enamtuntud nimekujud on *kiiss*, *kiis*, Kagu-Eestis *kusk* (kordub sageli laulutüübi «Kalajõgi» setu variantides). Kuna *kiiss* öeldakse üksiti kassi kohta ja kassi nimetamine võis uskumuse kohaselt püügiõnne rikkuda, tuli kiisa nime suhuvõtmisel kasutada eufemismi. *Kiisa ega kassi nime es tohi võrkaidas nimeta. Laeva kipper keeldis selle ää. Kassi pidi nimetama küisik ehk pinnuline. Kiisk oo kua pinnuline, tal oo jo kassi nimi.* ERA II 130, 419/20 (13) < Muhu khk, Hellamaa v, Kallaste k - R. Viidalepp (1937). Tuli öelda *rõkkam võrkus* (Muhu), *harjamees* (Kaarma), *va kräukala* (Reigi). Kui püügil tuli esimesena noota kiisk, visatud see vette tagasi, öeldes *va kiisa kokk* (Muhu). Hüüdnimi *kiisaräksid* väljendab Tarvastu valla põllumeeste hinnangut Võrtsjärve-äärse Suislepa valla kehvemate, kalapüügiga lisaelatist hankivate elanike kohta.

Ahvenlaste sugukonna teiste esindajate - koha ja ahvena – kõrval on pisike ja söögikalana väheväärtuslik kiisk tühine kalake. Seda rõhutab vanasõna *Kes kiisa kirja paneb ehk lutsu luusse* [loosse] *arvab* (Palamuse), üldistatuna sobib see ütlus puhkudel, kui millegagi või kellegagi pole vaja arvestada. Kodavere kandi ütlust *Kiissad ajavad kiimale* ei oskagi hästi seletada. See, kes kiisku sööb, jooksvat jaanipäevani. Vast on tegemist huumorimeelse vihjega kiisa kudemisaja kohta: kirjanduse andmetel kestab see aprillikuu keskmest juuni lõpuni, optimaalne kudemisaeg on seejuures mai algusest juuni keskpaigani (Mikelsaar 1984: 321; Pihu 1987: 88). Karksist kirjapandud teate järgi kudevat kiisad *sõnnikuveo ajal*. Kiisa väljapüügi endeks on rohketes ämblikuvõrkude esinemine rohukõrtel *Kui palju siidi maas, tuleb iasti kiissu välja* (Kolga-Jaani).

Tekke- ja seletusmuistendid rõhutavad selle kalaliigi omapära: tegemist on südi, vilka, agressiivse, teravate ogadega, «luid täis» pisiolendiga, kes püüab end sellegipoolest maksma panna.

Vana Jummal oll kala loonu ja segäsi neid viil käega, a kiisk oll timäle käe sisse tsusanu, sellepärast ütäl Jummal tälle: «Kes sinno süü, tuu sülgäs.» Selleperast um kiisk luinõ. H II 45, 230 (11) < Rápina khk, Meeksi v, Naha k - M. Jenness (1892).

Hiiumaal öeldakse: *Ta on karvane, tömp ja roogu ermus täis* (Reigi); *Kui sa kiiska akkad sööma, jäta enne naised-lapsed jumalaga - see kangesti roogu täis* (Emmaste).

Kontrasti rõhutamiseks pakub rahvapärinus kiisa vastastegelaseks suure ja esindusliku haugi, säga või koguni vaala (ei puudu ka tegelastepaar kiisk - räabis ja maim - ahven). Ihtoloogidele on teada, et kiisk ilmutab agressiivsust nii liigikaaslaste kui teiste kalaliikide suhtes, tõrjudes neid toitumiskohtadest eemale; kalapüüdjate praktikast teatakse, et kiisarikastes paikades ei ole teisi kalu peale ahvena (Loomade elu 4, 1979: 325).

Purikal tuli kord see hull mõte - Halliste, Riisa ja Navaste jõest Peipsi poole ära minna. Kiisk tuli tal tee peal vastu ja küsis: «Kus sa lähed, vennikene?» Purikas (havi) avaldas oma mõtet, et ta tahta ära minna. Kiisk laitis seda ettevõtet ära, üteldes: «Ka minul oli kord niisugune mõte, aga vaata, kui pisukeseks ma, õnnetu, olen kulunud. Enne oli ka minu otsaesine seitse vaksa lai, aga kivine põhi on teda väga kitsaks kulutanud.» Havi võttis oma kaasvenna nõu kuulda ja pööris tagasi oma kasumise paika. Sest ajast on nime[ta]tud jõed, iseäranis Halliste, väga kalarikkad. Purikas, angerjas ja vähk on suures hulgas nimetud jões elamas. H II 21, 804 (2) < Tori khk - Chr. Tults (1889).

Pille Kippari koostatud loomajutukataloogis kuulub see jutuvariant jututüübi Mt^o 256 alla, tekkimiskohaks on arvatud Võrtsjärve piirkonda (Kippar 1986: 166). Ilmselt on seda dialoogile rajatud juttu aidanud populariseerida mitmekordne trükisilmumine (vrd ka: Loorits 1939a: 45-46, kolm teisendit). Nähtavasti ühise geneesi võimalust arvesse võttes on Kipparil selle jututüübi alla paigutatud veel seletusmuistend, kus proportsioone piltlikustatakse samuti silmavahe-mõõdete esitamisega ning taas kordub arv seitse.

Kiisa küla väikeses jões olla ühe kitsa koha peal kaks kivi kõrvuti. Vanasti olnud kiiskade silmade vahe seitse penikoormat, aga kui nad ükskord sealt kahe kivi vahelt läbi ujunud, jäänud silmade vahe nõnda kitsaks kui praegu. Sellest saanud ka küla enesele Kiisa küla nime. E 63063/4 (12) < Viljandi - V. Kõrtsmik (1928).

Ainuliselt Eestis esinevaks jututüübiks peetaval Mt^o 256-l on ühist proportsioonifantaasiale rajatud hiidkiisa-juttudega Soomes (vrd Kuusi 1976: 311-313). Soome hiigelkala-juttudes on kiisk haugi järel sageduselt teine. Hiigelmõõtmeid pakuvad nii runod (lauludes suur härg, suur tamm jts) kui valetamisnaljandid. Mainides, et jututüüp AT 1960 B suurest kalast on tuntud põhiliselt Soomes, möönab M. Kuusi, et kõnesolevad kvaasijutud kiisast on pigem parodeerivad kohamuistendid kui valetamisnaljandid, et varianditi tuleb ette ka tekkeloolist ja et tema tähelepanekute järgi pole suurest kiisast juttu mujal kui soome pärimuses (Kuusi 1976: 313-314).

kilu *Sprattus sprattus balticus* on euroopa kilu Läänemeres ja Taani väinades eluneva alamliigi teaduslik nimetus (vt Veldre 1986: 9). Ladinakeelsest liiginimetusest lähtub ülekan-deid teistesse keeltesse (nt inglise k *sprat*); eesti keeles nimetatakse sprottideks vaid teatava tehnoloogiaga kalatoodet. Rahvakeelne nimetus *kilu* on eesti keelest laenatud paljude lähemate ja kaugemate rahvaste keelde. Trükistesse ilmus see 18. sajandil (Saareste 1940: 3-4) ning on eesti laenuna 1881. a jõudnud ka V. Dali seletava sõnaraamatu veergudele, kommentaariga, et tegemist on väikese kalaga heeringate sugukonnast, keda püütakse Revali juures (vt Dal 1905: 270).

Enne seda, kui kilust sai 19. sajandi lõpukümnetel väärtuslik töönduskala, püüti teda heeringa- või räimevõrkudega. Siit tulenevad nimetused *peen räim*, *kiluräim*, *kilusilk*. Arvatavasti ei ulatu kilusoolamise oskus spetsiaalse retseptuuri järgi paljut üle paarisaja aasta. Paldiskist, Tallinnast ja Saaremaalt on teateid kilude erilisest võrtside ja loorberiga soolamisest 18. sajandi viimasel veerandil, kuid turustamine sai hoogu alles pärast seda, kui Paldiski-Tallinna-Peterburi raudtee ehitamisega 1870. aastal avanesid selleks soodsad võimalused (Veldre 1986: 152-156). 19. ja 20. sajandi vahetusel täheldati Loode-Eesti vetes juba kiluvarude nappust, selle üheks põhjuseks peeti sõjalaevade laskeharjutusi siinsetes vetes (Veldre 1986: 139).

Kilude vähenemist konstateerib ka rahvapärimus, ent põhjendus lähtub rahvausundist: *Idlased keisid enni Paldiskis kilu püüdmast. Sealt inimesed said nende peale kadedaks ja peksid nad Paldiskist ära. Selle järel olid kilud mitu aastat Paldiskist kadund. - Kaetsemine kalapüügi juures põle ea. ERA II 189, 90/1 (94) < Emmaste khk ja v, Tohri k - E. Ennist (1938).*

Püügisoodsaks on peetud loode-, põhja- ja kirdetuult (Mustjala, Kihelkonna), maatuulega polnud saaki loota. Kui maapinnal on väikesi ämblikuvõrke, pidi saama peenkala - räime ja kilu (Kaarma). Arhiivi talletatud rahvatarkus sellega enam-vähem piirdubki. Võrreldes siinsete merevete teise olulise tööduskala - räime - kohta käivate pärimusteadetega on seda üllatavalt vähe. Põhjuseks on asjaolu, et süvavee asukas kilu sattus varasematel aegadel rannakalurite tavalistesse võrkudesse harva, massiline kilupüük kohaste püüstega jäi aga juba folkloori üldise hääbumise aegadesse. Enne seda ei peetud väliselt üsna sarnaste kalaliikide ranget eristamist olulisekski, vrd nimetusi *kilusilk*, *viilkõht* (viimane Saaremaal) kasutatuna nii räime kui kilu kohta. Kuigi esineb ka räime ja kilu hübriide, on vahetegemine võimalik: «Kõhu serval kurgust pärakuuimeni hästiarenenud teravad kiilusoomused, mida käega piki kõhuserva ettepoole tõmmates on kerge tunda; seda kasutatakse sageli kilu räimest eraldamiseks, sest räimel on kiilusoomused, eriti eespool kõhuuimel, vähem teravad» (Mikelsaar 1984: 72). Rahvapärane juhis kordab sama, ent teatava kahemõttelisusega: *Kui tahad teada, kumb on, katsu kõhualust - kilul on kõht alt karvane, räimel ei ole* (Kadrina).

kuldkala. Rahvausundi kuldkala on kirjeldatud mitut moodi, pärimus hõlmab ainult merekalastust. Paar kuldkala-muistendit leidub Russwurmi raamatus (1861: 181). Siin on juttu kahest kuldses või kuldkalast («goldene Fische»), kelle liikumise järgi otsustati, millal on õige aeg kalale minna. Kui keegi need kalad ära võttis, kadus ka kalapüügiõnn. Teises jutus tõmbab kalamees jääaugust välja kaks ühtemoodi suurt iseäralikku kuldses helgiga kala. Kala väljatõmbamisel tõuseb äkki torm ja kala kaob jäljetult. Russwurmi arvates on tegemist veevaimudega («Wassergeister»), need aga on küti-kalastaja-kultuurist pärit üleloomulikud olendid. O. Loorits tutvustab kuldkalu kui kristianiseerunud uskumustekihistuse esindajaid seoses patronaadi-kujutelmaga, tuues näiteks Kalana kabeli Hiiumaal. Nimelt olnud Reigi kihelkonna nn kalakabelis pühimusena üles riputatud kaks metallist kalakuju - tursk ja räim (vt Loorits 1951: 287-288). Kõpu sääre lõunarannal asuva Kalana küla elanik, 1860. a sündinud Paavel Sepp meenutas, et kabelis oli heeringasuurune hõbekala. *Kalana on Kala nina. Siit on ennemalt väga ropusti kalu saadud. Kolmekümne versta pealt keisid inimesed siin kalu püüdnud. Viimaks lõppesid kalad. Siis mehed panid raha kokku ja ostsid õbedast kala. Eeringa suurune oli. Andrus Jalaja Hirmustest oli ostjaks. See oli umbes 19. s. alguses. Nad lootsid sellest kalaõnne ja panid õbekala kabelisse. Piibli kinkisid ka kabelile, mis on veel praegu alles. Aga 1872. või 73. a. varastas selle kala Tõnis Voolents ja müis rändkaupmehele. Osteti küll uus kala jälle, mis on praegugi seal alles.*

Enni sai kabelis lugemist peetud, aga peale kalavargust keelati see ära. Ega nad muul ael legend seal, kui omatehtud pühadel, paastumaarjaba ja ingedepäa. Luguse peremees luges. Ta oli vana mees ja vaevalt oskas lugeda, nii kaua läks, enni kui välja sai [loetud]. ERA II 254, 430/1 (6) < Reigi khk, Kõrgessaare v, Kalana k - E. Ennist (1939).

Jutustaja mäletamise järgi ehitati siia tammepuust kabel merehädast pääsnute poolt tänutäheks 1777. aastal, kõnesolev ilma tornita kabel oli juba kolmas ehitis.

Rahvasuus kipub ettekujutus tehiskalast ning elavast kalast ühte sulama: *Räime püük oli 30 aasta eest võrkudega üsna hää, kuna püük tõi koormaid kalu korruga, kuid nüüd räimed enam nii suurel määral randa kuduma ei tule, milletõttu saak ka pisike. (Kalurid on kõik enamasti eeskujulikud põllumehed ning jõukad ja haritud.) Räimed koevad nüüd üleval saarte ümbruses, kus siis ka saak suurem, aga sinna on väga kaugel rannalt püüdma minna. Kala kadumise kohta Rannaküla alt räägib legend järgmist: Eestlastel olnud rannal «kivikalmu» kõrge kivivare kokku aetud. Sinna vare alla peidetud ühe kuldpeekri sees kuldkala, mis üks vana kalur räimenoodaga merest välja tõmbanud oli. Kord tulid soomlased Rannaküla randa kalu püüdma, sest saak oli siin olnud võrdlematu suur, ning varastanud kuldkala ära. Sellest ajast pole eesti kaluritel enam kalaõnne olnud. Kuldkalal on nähtavasti kohalikkude elanikkude seas müüdiline ümbrustik. Kes kuldkala kätte sai, pidi selle ise ära sööma, muidu ei olnud enam kalaõnne.* ERM, EA 8, 133/5 < Jõelähtme khk - A. Meiesaar (1924).

Ilmar Talve (1951: 43) märgib, et Põhja-Euroopa vetes kuuluvad kalaõnne toovate kuld- ja hõbekala staatusega liikide loendisse peale räime ka veel karpkala, meritint, viidikas.

Muinasjuttude kuldkalake, kes lahkesti kolm püüdja soovi täidab, ei näi siin otseselt asjasse puutuvat. Tõelised kuldkalad elutsevad meie laiuskraadil vaid akvaariumis; aretatud kuldsäinas on tiigikala nagu teisedki selletaolised (kuldkoger, kuldkarp, kuldlinask). Eestimaa kuldkala pole muud kui räim, väidab Loorits (1951: 281), toetudes siintoodud uskumustele: *Kui kalapaadid randa tulevad, lähevad naised kaldale vastu. Sealjuures peeti veel kunsti ka, naised viskasid kuldkala paati, siis ei saanud kalaõnne ära viia. See kuldkala põlnud muud kui silk, mis ilgab nagu kuld. Veel usuti, et seda kala ei tohi müüa, siis müüb kalaõnne ära.* ERA II 159, 279 (29a) < Risti khk, Vihterpalu v, Uglak - E. Ennist (1937).

Püügiõnne tagav kuldkala tundub olevat koondkuju, millesse on kätketud jooni muistsest kalahaldjast-vaimolendist. Seda kujutlust täiendab ja konkretiseerib sakraalehitiste, sh kalakabelite hõbedane või kullatud atribuutika, suunab rahvusvaheline eksootiliste «kuldkalade» ja muinasjututegelasest kuldkalakese kui õnneandja maine ning kehastab mingi konkreetne kalaliik. Selleks kalaliigiks võib olla räim - üldtuntud püügi- ja müügikala, kes paadipõhja visatuna pidi saagiõnne hoidma. Tähelepanu äratav üks Kuusalu tekst, milles on juttu samasugusest maagilisest toimingust nagu Risti kihelkonna teates: *Sillid - kullakarva lõikega ja punaste silmadega sillid, nn parvejuhik pandi vanasti paadi keula [käila] kappi, siis pidi edaspidi hea kalasaak olema.* RKM II 100, 55 (28) < Kuusalu khk, Loksa v, Viinistu k - E. Lilhein (1960). *Silli* on soome keeles üks kevadräime nimetusi. Väljapüütud kevadräimedel on hõbedane läige, sügisräimed on tuhmimad. Võib-olla on kalaõnne toojaks peetud kevadräime, kusjuures parvejuhiks peeti niisuguseid, kelle silmi (ka: nina, lõuad) nähti punased olevat. Igatahes on Hiiu-, Saare- ja Pärnumaalt mitmeid arhiiviteateid, et kui kalal on silmad punased (ka: verised), saab peatselt jällegi kala.

Uskumuste loogika suunab mõtte millelegi haruldasemale kui tavaline räim. Võib-olla on kuldkala oreoli omistatud hoopis meie rannikuvetes harvaesinevale kalaliigile - hõbedaste külgedega ja üsna kogukale **vinträimele** *Alosa fallax* (vrd nimetusi *shill*, *suur räim*, *kiluema*, *Peetruse kala*, *forell* jts), või isegi **raudkiisale** *Spinachia spinachia*, kes soome keeles kannab nimetust *vaskikala*. Raudkiiska on püünistest leitud Soome lahe ranniku lääneosas, Saaremaal selle kalaliigi

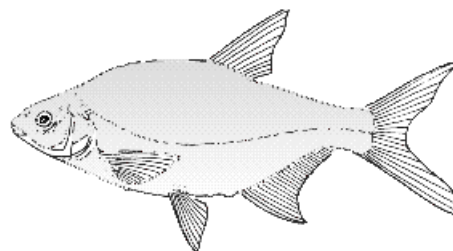

tundmisest andmeid polegi, ent Viru-Nigulast on fikseeritud nimetus *kuldkala*. Pikkuselt on raudkiisk enam-vähem räämemõõtu, kuid kehakujult kõhetum, «värvuses esinevad seljaosas tavaliselt tumepruunid kuni tume-oliivrohelised, ka vaskkollased toonid, küljed heledamad, kuldsed, kõht (kollakas)valge.» (Mikelsaar 1984: 288-289; vintreime kirjeldust vt samas: 76-79).

latikas *Abramis brama*. Latika nimetused on põhjarannikul veel *lahn*, *lasn* (vrd soome k *lahna*), Pärnumaal ja Lääne-Eestis *preks*, *pröks* (vrd rootsi k *braxen*, saksa k *Brachsen*, läti k *breksis*). *Latikaks*, *lipslatikaks*, *väikseks latikaks*, *poollatikaks*, *latika hoorapojaks* on nimetatud veel samuti karplaste sugukonda kuuluvat nurgu *Blicca bjoerkna* (Mikelsaar 1984: 210). Tegemist on hariliku ja hästituntud kalaliigiga. Üksikutel juhtudel võib seletusmuistend lesta viltuse suu kohta seostuda latikaga: *Latikas olla Vanaisa osatanud, sellest jäänud tema suu viltu*. ERA II 23, 387/8 (7) < Märjamaa khk, Kõrvetaguse k - E. Poom (1930).

Põhimine osa pärimusest keskendub latikapüügile, eriti aga kudemisaegsele püügile. Üldjoontes mai keskpaigast juuni keskpaigani ulatuvat ajalõiku on konkretiseeritud õige paljude tähelepanekutega fenoloogiliste ilmingute samaaegsusest, sest latikad koevad n-ö järgukaupa. Võrtsjärve kalurite kasutatavaid orientiire latika kudemisjärgkude kohta tutvustab N. Mikelsaar oma käsiraamatus järgmiselt:

«Särjlatik» (e särjelatik) koeb tavaliselt mai esimesel poolel koos särjega (enne ahvenat); «toomelatik» (toominga latik) on sageli, kuid mitte alati kõige arvukam, sellest ka nimetus pärislatikas, koeb mai lõpus või juuni alguses; «teine latik» koeb 2-3 nädalat hiljem, näib olevat ebamäärane rühmitus; «kesalatik» (õunapuuõie latik) koeb jaanipäeva ümbruses (pärast koha kudemist, linaski kudemise ajal). Üldiselt koeb latikas meie järvedes maist juunini, harva veel juulis.» (Mikelsaar 1984: 218). Tarvastus Võrtsjärve läänekaldal arvati, et kui latikad tulevad väga madalasse vette kudema, tuleb kuiv suvi. Peipsiääre Lämmijärve kalurite traditsioonilised kudemisaja tunnusmärgid olid mõneti teistsugused: *Latka viirdetulõkit vai püügiaigo tähendäs haanatilga [põldosja] häitsemine. Tuu tähendäs edimätse latkapüügi aigo. Tõõnõ latk tulõ sis ütsä päävä peräst ehk jälleki sis, kui rüüpää [rukkipea] ilosto vällä tulõ. Kolmas latkapüügi aig om sis, kui rügä häitsets*. RKM II 22, 34 (13) < Räpina khk, Naha k - J. Sulengo (1949).

E. Pihu raamatust (1987: 94) võib leida nimetused *kululatik*, *toomelatik*, *uibulatik*, *rukkiõielatik*. Sõnumi kudelatika püügiaja saabumisest võib mõnel pool tuua veel ka käo kukkuma hakkamine kevadel, kalmuse õitsemine või kiilide väljailmumine. Tarvastu kandis jälgiti, millal siga esmakordselt porisse püherdama läheb ja millal algab kiilide paarituslend - selle järgi teatigi, millal latikapüük algab ja millal lõpeb. Kudelatika tähtsusest pajatab rahvajutt «Latikas rannas»: *Kui õlid latikad rannas, sis sõeladega võeti ja tõsteti kaldale. Vahel õegatud kiriku-ustest sisse, et «Latikad rannas», siis inimesed jätnud õpetaja üksi ja lähnud kõik kala püüdma*. RKM II 27, 149 (71) < Kodavere khk, Pala v, Sääritsa k - H. Nõu (1948).

Kevadisest püügist saadud latikas võidi vette tagasi lasta, kui see esimesena kätte sattus, et mitte hooaja püügionne rikkuda. Pärnumaal nimetati *labakat* sealjuures valetajaks kalaks. Võib-olla sellepärast, et latikarohkust oli hästi märgata vaid kudemisaja vältel. Esitatagu siinkohal kirjeldus ihtüoloogia poolelt: «Kudemisega kaasneb kärarikas pladistamine. Latikad kargavad veest välja ja langevad lapiti vette tagasi, kudevate latikate tekitatud lärmi on kuulda kaugele. Kudemine algab ja lõpeb korruga, kõige sagedamini kestab see hommikust kuni keskpäevani.» (Loomade elu 4, 1979: 226). Pärnu lahe piirkonnast on kirja pandud vastupidist: *Kui aga esimeseks kalaks oli latikas, siis oli oodata kalarikast hooaega. Latikat nimetatakse praegugi «kala emaks» ja mõnel pool öeldakse, latikas olla kalade keskel*. E 84706 (10) <

Pärnu 1 - A. Mirk (1933). Nendes väljendites on varjul kujutus latikast kui kalahaldja kehastusest. Teisal kujutatakse latikaid kalataolise järvehoidja hoole all olevaina. Jutt on kudelatika püügist Raigastvere järvel.

[-] Iakene küll, Ants sõidab üle järve mõisa luha pääle (hommikupoolne lai ja madal järve vees) ja paneb tule põlema ning akkab ametisse. «Aga mis see piab tähändama,» ütleb Ants, «et ma paegastki enam ära ei saa?» Sõudnud küll kõigest jõust, nii et igi joosnud mööda palgit maha ja mõla vingub aga kääs, aga paegast ei saa. Truup käib ümberringi, aga sammu edasi ei saa. Viimati ütelnud ta isieneses: «Nonoh, sõamees on mõõga pääl vällas, mina västra pääl, eks ma vaata siis järele, mis sääl truuba all õige mind kinni piab?» Nende sõnadega lasnud ta põlvili ja vahtinud truuba alla. Sääl nähnud ta järve oidjat truuba all seisma: kala moodu loom, mõni poolteist sülda pikk, saeambad sellas ja terav kihv ees. Kohe tõusnud ta püsti, ütelnud: «Jumal issake, jumal pojake ja püha vaimuke!» Virutanud västraga siis kõigest jõust järve oidjale pähä. «Kõll,» kõlanud västra löök järves. Järve oidja pannud aga nii et vesi lõhki, mõisa poole, isi kisendanud kõva ääleaga «auu», nii et kõik järv kääs kajanud. Nüüd olnud Antsu õnn täielik. Truup olnud lahti ja kalad, kellele löönud, selle ta kätte saanud. [-] H II 28, 91/2 (9) < Äksi khk, Elistvere v, Raigastvere k - A. Mauer (1889). [Teksti tervikuna vt Loorits 1939a: 18-19.]

Funktsiooni poolest on selles muistendis küll tegemist kalade kaitsjaga, ent see on demoniseerunud, hilisemale kultuurikihistusele tunnuslik olend. Ilmselt puutub siin asjasse ka järveomanikust mõisahärra ise, sest miks muidu järvehoidja mõisa suunas põgeneb. Analoogsed on muistendid jahiretkel viibiva küti ebaõnnest jahil mõisahärra taialise vahelesegamise pärast.

Uskumus mingi looduseanni kadumisest moraalinormide rikkumise tõttu on enam tuntud seoses merekalade püügiga. Samal uskumusel põhineb seletus latika kadumise kohta ühest sisemaa järvest, sedapuhku on konkreetseks põhjuseks peetud mõisahärra ülekohtust käitumist.

Vanaste olnud Lõue Henu järves palju latikaid. Mõisaherra annud kord käsu latikaid püüda ja mõisa tuua, mitte palju ega ka liig vähe, pidi paras jagu olema püütud. Aga kas herradele soovi järele püüda mõistab! Kalapüüdjad tõmmanud esimese kõrra noota ära, saanud umbes pool tuhat latikat. Arvanud seda herrale veel väheks ja tõmmanud veel tõise looma. Nüüd tulnud neid nii palju, et järve kaldale kui heinaruga (saad) latikatest saanud. Herra tulnud ka vaatama, kas palju latikaid püütud on; arvanud püütud hulga liig paljaks ja lasknud muist tagasi järve ajada. Küll palunud vaesed teolised, kes kala püüdmas olivad, ka mõnda omale, aga herra ei annud ühtegi, vaid laskis järve tagasi ajada. Nüüd lasknud ta oma jao mõesa viia ja jäänud järvelt püüdmise mitmeks aastaks seisma.

Kui need latikad otsa olivad saanud, siis saatnud ta jälle mehed latikaid püüdma. Mehed läinud, tõmbanud neli-viis korda järve risti ja põigiti läbi, aga ei näinud ühtainukest latikapoigagi, ainult mõni särg ja ahven tulnud noota. Kui jälle herra vaatama tuli, kui palju latikaid püütud on, oli tema imekspanemine suur, kui ta mitte ühte latikat ei leidnud. Ta laskis nüüd kahele poole järve tuled üles teha, kummagile poole tõist viisi tuled, ja tules hulga kiva kuumaks ajada, siis järve peale viia ja kõige üle järve sisse lasta ning selle auruga latikad põhjast ülesse ajada. Siis laskis nooda jälle sisse heita, aga see kõik ei aitanud. Latikad olivad kõik herra ahnuse läbi kadunud, et ta oma teenrile ühteainustki ei annud, vaid järve laskis ajada. Olivad kadunud ja on tänapäevani kadunud. E 25083/4 (6) < Tarvastu khk, Vooru v - J. Kala (1896).

Setumaalt üleskirjutatud rahvajututeisendis karistab inimeste ahnust Jumal.

Keväjä kui lattik kudõnõs, oll Rõsna küläh väiga suur vesi, et vesi juusk läbi külä madalast kotsõst. No talumehe tahtsõva naata sedä kotust kinni sulgma võkaga [tõkkega]. A Jummal es taha setä ja lask suurõl põhätuulõl puhko, nii et vesi kõgõ kalloga juusk ar, ainolt üts ilmamaasuur latt'k oll jäänü aia saibapaari vaihhõlõ kinni. Seo oll kõik Jumala näütüs, mis ta tetä või. ERA II 144, 252/3 (2) < Setu, Mäe v, Järvepää k - P. Evik (1937).

lepamaim *Phoxinus phoxinus*. Lepamaim on teiste karplaste sugukonda kuuluvate linaski, särje, latika, säina ja karpkala kõrval pisike kalake, kehapikkusega 4-7 cm, elab vaid 4-5-aastaseks ja asustab nii jõgesid kui rannikuvesi, ent mitte järvi. Värvus varieerub tugevasti, kuid üldiselt on lepamaimu selg oliivpruun ja kala rindmik, isegi kogu kõhualune võib olla veripunane (Mikelsaar 1984: 179-181). Võib arvata, et need värvierisused kajastuvad tema nime-tustes (*lepp* tähendab vanas keelepruugis verd, vrd nimevariante *lepakala*, *leppkala*, *lepas-maim*, *lepp-maim* jts). *Maim* üldnimetusena märgib marjast koorunud noorkalu ja ka mõningaid väikesemõõdulisi kalaliike (lepamaim, mudamaim, rünt). 18. sajandi I poolst pärit Vestringi sõnaraamatus (1998: 132) tähendab *maimokenne* kalakest. Ihtoloogilises terminoloogias tähistatakse sõnaga *lepiskala* kalu, kes teisi toiduks ei tarvita. Rahvasuust on kirja pandud üsna palju nimetusi lepamaimu-suuruste parvekalade kohta, kusjuures täpsem liik võib olla määratlemata. Niisugused on veel *leppkarikas*, *lepphatt*, *lepik*, *leppmadis*, *lepa-Aadam*, *järvemaim*, *maim*, *tarakan* (Kihnu), *karisi* (Kuusalu), *trullis*, *trulling*, *trullingas* (Jõelähtme), *peni-Jüri* (Kodavere), *rattapulka* (Torma, Kodavere), *putkus* (Käina), *karussell* (Jõhvi), *liivarull*, *mudarull* (vt Mikelsaar 1984: 179, 190, 197; Mäger 1973: 107).

Jututüübi «Kiisk ja säga» (Mt^o 256, Kippar 1986: 166) ühes teisendis esineb tegelastepaar maim ja ahven. Jutu üleskirjutaja on selle pealkirjastanud «Maim ehk iheras» ja nimetab oma sissejuhatavas kommentaaris veelkord iherust ehk meriforelli, andes saksakeelse vaste *Lachs-Forelle*.

Kord juhtunud maim ühest veest teise rännates viimaks otsaga Vihiküla ojasse. Et see kala selle oja sees elamisega rahul pole olnud, siis võtnud ta nõuks suurematesse vetesse, s.o Navesti suurte jõkke ojoda. Vaevalt olnud ta mõne versta edasi rändanud, kui tal ahvenas vastu tulnud.

«Kuhu sa, vader, nüid minna tahad?» küsinud ta maimult.

«Eks ikka Navesti jõkke. Seal on söödamaa suurem ja veejooks kiirem ja selgem. See pisukene Vihiküla oja siin ei ole minusugusele loodud.»

«Pai sõber, pööra ümber,» vastanud talle ahvenas. «Navesti jõest mina praegu tulengi, seal on vaenlasi meiesugustele nii palju, et vaevalt ennast kuhugile peita saab.

Söödamaa poolest on ta ka nii kehv, et ükski kala ega vähk seal suureks pole kasvanud. Enne kui mina Pärnu merest sellesse jõesse ojusin, oli minu silmade vahe seitse jalga suur, nüid ei ole see enam seitset tolligi. Olen kõhnaks jäänud.»

Maim kuulnud ahvena sõna; pööranud ümber ja jäänud sinnasamasse elama, kus ta rahvajutu järele praegu veel näha olla. H II 49, 477/8 (2) < Suure-Jaani khk - E. Saabas (1894).

lest *Platichthys flesus* ja **kammeljas** *Scophthalmus maximus*. Eesti merekalade seas on lestlaste sugukonda kuuluv lest suuremaarvulisem kui kammellaste sugukonda kuuluv kammeljas (vt Mikelsaar 1984: 389-392). Pärnu lahe piirkonnas on kammeljat nimetatud veel kivi-kammeljaks ja kivilestaks. Põhja-Eestis aga kehtib kammelja nimetus nii lestade kui kam-

melja kohta nagu Soomes, kus *kampela* tähendab lesta ja *piikkikampela* kammeljat. Siia kuuluvad lestlaste sugukonnast veel merilest *Pleuronectes (Platessa) platessa*, soome k *hieta-kampela*, soomuslest *Limanda limanda*, soome k *punakampela* ja hübriidisendid. Küsitavused Saareste sõnaraamatu (1958: 890) välimuse kirjeldustes tulenevadki ilmselt sellest, et piirkonniti kehtib üks ja sama nimetus eri liikide kohta. Kindlale erinevusele viitab *libekala* nimetus: lestal on sile, kammeljal kare nahk.

Kõigil neil liikidel on omapärane taldrikjas (lestjas) kehakuju, silmad paiknevad ühel kehapoolel, liigutakse ja lebatakse küljetsi, tumedam pool ülespoole, heledam pool allapoole. Lesta ja kammelja kohta käivad tekkelood on hea näide sellest, kuidas tavapärasest erinev välimuse määrab esindavuse rahvapärimeses. Rikkalik valik seletusmuistendeid keskendub põhjendustele, mispärast kõnealune kala on «poolik». Põhiosas

on tegemist legendiliste seletustega ja need on tuntud samuti teistel Läänemere vetes kalastavatel rahvastel. Üleloomulik metamorfoos toimub Jumala (Taevavana, Jeesuse, Essukese, Kristuse, Jeesuse ja jüngrite, jumalaema, Peetruse) käe läbi. Põhilised seletused on järgmised:

1. Jeesus sööb kalast poole, ülejäänud viskab merre.

Jeesus läinud ühekorra laeva piale ja pillanud küpse kala, kellel jo teine pool ära olnud söödud, vette. Kala akkanud vees elama. Seda sugu on praegu veel need kalad, mis meie kammeljateks üiame. Üks pool on neil nagu muugi kala, aga teine on valge ja luine. H II 46, 546 < Rakvere khk, Klodi v, Paatna k - J. Liliembach (1893).

2. Jeesus toidab jüngrid kaladega, pool kala jääb üle (vrd Jh 21, 1-14).
3. Jeesuse einest jääb pool kala üle.
4. Jüngrite tülitsemise pärast jääb Jeesusel pool kala söömata.
5. Jumal lööb kala Punases meres karistuseks kepiga lõhki.
6. Sõjamehed vaidlevad, kas Jeesus tõuseb surnuist, sõnadega: Kui Jeesus peaks ellu ärkama, tõusku ellu ka see pooleldi söödud kala (vrd Mt 27, 51-54).
7. Jeesus paneb tühjakspüütud vette pool kala tagasi.

Siintoodud teisendis saab seletuse ka küljetsi kulgemisviisi:

Mikspärast ujub kammeljakala külleli.

Kui Peetrus Jeesusele Genetsareti järvest kala toonud, öelnud, et nüüd on järv kaladest tühi. Jeesus tõmmanud siis kammelja pooleks, poole käskinud tagasi järve visata ja teisest poolest süüa teha. Sestsaadik ujubki kameljas ühte külge pidi. ERA II 183, 436 (12) < Ambla khk, Lehtse v, Jootma k - J. Neublau (1938).

8. Jumal muudab lõhkiõigatud kala taas elavaks.

Selles mõnevõrra teistest erinevas seletusversioonis on vastandatav tegelastepaar inimene ja Jumal (Jumal tõestab temasse uskumatule inimesele oma kõikvõimsust mingi teo läbi).

Keegi mees püüdnud kalu, püütud kalad lõiganud lõhki. Teine inimene läinud mööda ja öelnud, et jumal olevat kalapüüdjat õnnistanud. See aga vastanud, et ta ise püüdnud. Seepäale teine öelnud, et mingi kala vette tagasi, seepärast ongi neil kaladel, see on lestadel, üks pool must, teine lõhutud. ERA II 115, 381 (27) < Kullamaa khk, Jõgisoo v, Ridala - A. Samet (1935).

Analoogne moralitee on legendiliseks muinasjutuks liigitatud jututüüp Aa 830*, seletusega, miks põdral on valged triibud jalgadel (kuna saaki nülgev jahimees ei tunnista, et sai selle tänu Jumala abile, annab Jumal põdrale taas elu).

9. Lestal on viltune suu karistuseks Jumala osatamise eest.

Kümmekond Hiiu- ja Saaremaa päritoluga jututeisendit annavad põhjenduse, miks lesta suu viltu (kiivas) on. Järgmises variandis seletatakse ka lesta tava liivasse või mudasse kaevuda ja seal lebada ning leitakse põhjus sellelegi, miks lest kare on (lestlaste söömisel ilmnev naha eriline karedus on tingitud nende kehapinda hõredalt katvatest soomusjatest plaadikestest).

Kui Jumal oli kalad loond, siis määrand ta igale asukoha. Oli öelnud lestale, et see lititsegu liiva peel. Lest pole sellega rahul olnud ja osatand vana Jumalat kiiva suuga: «Lest lititsegu liiva peel!» Sellest oli lest jäändki kiiva suuga. Ajab endale vihaga liiva peele, kui püüad, on alati na liivane.» ERA II 157, 337 (5) < Jämaja khk, Torgu v, Mõisa k < Anseküla khk, Salme v ja k - A. Raadla (1937).

Teise versiooni järgi küsinud Jumal vastutulevalt lestalt, *kus lestakene nüüd minema hakkab*, kuid lest vastanud kiivas suuga: *«Lähen liiva pääle literdama, läku pääle läterdama»* (Mustjala).

Siia liituvad mõned juhuslikumat laadi seletused lesta laiskusest jõe kaevamisel või magamajäämisest nimede andmisel Fr. R. Faehlmanni kunstmuistendite vaimus. Lisaks piiblitegelastest pühameestele määravad rahvapärimeses lesta ja kammelja väljanägemise ka maised mõjurid. Ühe kirjapaneku järgi on lestal viltune suu naermise pärast. Ühtlasi saab siintoodud tekstinäites seletuse selle kala heleda alapoolse päritolu.

Kalad akand enestele kuningat panema. Lest ehitand ka ennast ja pannud valge põlle ette. Eeringas pandud kuningaks. Lest naernud seda, nii et suu läind viltu, ja valge kõhualune jäänd talle ka. ERA II 254, 403 (12) < Reigi khk, Kõrgessaare v, Hirmuste k - E. Ennist (1939).

Jutukataloogides esindab see tekst loomamuinasjutte (AT 250 A, tuntud ka Norras ja Islandil, vrd HDA I: 1722). P. Kippar (1986: 165) möönab, et eesti teisendid on lühikesed ja muistendilised. Kala lapik kehakuju tuleb jutuks rannarahva naljandiski, saades seletuse asjatundmatute maameeste arutelus.

Kaks maameest sõitnud randa ostma kalu. Paadis olnud kinnipüütud kammilas. Üks ütelnud teisele: «Näe, missugune lai teine, küll sellel on hea veepeal ujuda!» Teine vaadanud omakorda kammilast ja ütelnud: «Aga vaeseke on vist jäänd kahe laeva vahele, kuidas ta muidu nii laiaks on litsunud!» ERA II 167, 228 (7) < Kuusalu khk, Kolga v, Kiiu-Aabla k - A. Kronström (1937).

Omapärase legendi kerjusena ilmuvast pühamehest ja vaesest kalurist on Jakob Hurdale saatnud rahvaluulekoguja H. Küng. Selles legendis on juttu mustast ogadega lestast (kammeljast?), keda nimetatakse vanapagana sulaseks. Taas on tegemist juhtumiga, kus kalur-küti-kultuurist pärit kujutus kalade hoidjast ning kaladest kui tema hoolealustest on transformeerunud. Kalur-küti-kultuuris on ühe silmaga kalal teiste kalade hoidja/valitseja staatus või (sagedamini) tema karilooma/alama staatus. Siintoodud tekstis on ihtüomorfne kalakarjane - suur must ogadega lestakala - vanakurja käsutäitja, kelle hoolealune kari koosneb nimelt kuradi loodud ja kuradile kuuluvatest ühesilmalistest kaladest.

Jeesuke kalarandas.

Ükskord olla kalarandas väga palju kalu saadud. Ostjaid tulnud igast küljest kokku, nende seas ka üks vaene kerjaja. Kalamehed söönud ja joonud ning küpsetanud värskaid kalu, aga vaese sandile ei annud keegi suutäit ei ka poolt. Tema vaesekese kõht olnud ka üsna tühi. Seal juhtunud ometi üks kalamees teiste seas olema, kes oma naese ja tütreaga oli tema peale halastanud ja kutsunud teda lõunaks oma juurde sööma. Aga see vaene sandike olnud jälle ilma kellegi tundmata Noor Jumal Jeesuke. Noor Jumal tänanud vaest meest hea söömaaja eest ja ütelnud: «Oleks need teised küll ka sööma kutsunud ehk mulle mõningad kalad annud, mina ei oleks mitte vastu võtnud, sest nende kalad on kõik mustast lestast (suur lestakala, kellel ogad selgas on) võrkudesse ja mõrdadesse aetud ning need kalad on kõik ühe silmaga, sellepärast päris kurjavaimu omadused. Sest must lest on vanapagana sulane, ja vanapagana sulane ei või Vana Jumala loomadesse mitte puutuda, ei ka neid oma tahtmise järele võrku või mõrda ajada, vaid need on kõik kurjavaimu omad loomad, ning tema loomad on kõik ühe silmaga. Aga sinu kalad on kõik Vana Jumala loodud loomad, sest neil on kõigil kaks silma, sellepärast pead sina ka omade kalade eest kahekordse hinna saama.»

Selle peale läinud Jeesuke minema. Peale tema äraminemist hakanud kalade ostjad järele vaatama, ja vaata, päris õigus: neil kalameestel, kellel palju kalu oli olnud, olnud kalad ka kõik ühe silmaga, aga vaese vabadiku kalad kõik kahe silmaga. Nüüd ei tahtnud keegi enam neid ühe silmaga kalu, vaid igaüks himustanud vaese vabadiku käest kahe silmaga kalu osta ning maksnud ka kahekordse hinna. Nii et vaene mees lühikese ajaga oli oma kasina kalade ning vähese püüetega palju rikkamaks saanud kui need, kellel aruta palju merepüüsid oli olnud, aga selle juurdes nõidust pruukinud ja kurjavaimu käest omaenese hinge äramüümise läbi musta lesta tellinud, kes kalad meres võrku ning mõrda ajab.

Sel põhjusel on ka Saaremaal tänapäevani see kange kõva usk ning pruuk, et igaüks peab hoolega ette vaatama, et ta mitte ühesilmaga kalu ei püüa, ei osta ega müü, sest need olla ju kõik vana kurjavaimu omadus. Peale selle saab veel tähele pandud, et keegi ka neid kalu mere äärest koju ei too ega keegi neid ei söö, kellel punased veremärgid ehk kala treiad külges on (see on seesugune kalade haigus), need olla kurjavaimu kaladest hammustud ning sellepärast ka roojased. H II 18, 131/4 (12) < Saaremaa - A. Kung (1889).

Lestapüügiga seotud uskumuste kirjapanekuid on vähe ja pärit on need põhiliselt läänesaartelt. Lestasaaki öeldi olenevat hoovustest ja tuule suunast: *Kui merevesi alla lasi ja voo põhjast oli, siis sai lesta. Lesta püüti sääl, kus lestaliivad olid, Suurepsist, Ermustest, Luide loukast ja Näkmani alt. Kui ida-põhi tuul oli ja vaikselt jähi, siis sai.* KKI, KS < Reigi khk, Kõpu - E. Küt-tim (1976). Kuna Käinast tuldi aina Kõpu poolsaarele lesti ostma, kutsuti lesti siin *Käina meeste kõhupaik* (Reigi). Jälgiti ämblikuvõrke: kui need olid punutud madalale põõsaste vahe-

le, oli oodata head lestasaaki, kui kõrgele, siis ei tasunud püüdma minnagi. *Lest on lennus*, öeldi selle kohta Kihelkonnal. Häädemeestel nimetati kiviga lutsuviskamist lestaviskamiseks.

Liivlastel on lest kalade seas kõige populaarsem seletusmuistendite tegelane, võrreldes eestlastega on neil lestast ka enam jutte (vrd Loorits 1926: US 89-96). Liivlaste kalurikalendri uurimisel on K. Salve (1998: 102-120) täheldanud liivi ja Lääne-Eesti kultuuris ühisjooni ja jõudnud järeldusele, et «ei saa ühelt poolt liivlaste ning teiselt poolt Eesti lääneosa kalurite tavade lähedust ilmselt seletada muistse ühispärandiga, vaid see tuleb kanda lähemas minevikus toimunud intensiivse suhtlemise arvele» (Salve 1998: 120). Lihavõttehommikuse «lindude äratamise» kombe juurde kuulub liivlastel kalaõnne loitsimine. Oma küla randa soovitakse lihavaid lesti, võõrasse randa lahjasid. Samasisuliselt paralleelsele on kirja pandud Eesti läänesaarte elanikelt (Tampere 1970: 206-207; Salve 1998: 111-112). Tunnistust siinse ja lõunapoolse rahva vahelistest kontaktidest annab muistend lestakalade kadumisest:

Oma aeal keind kurelased Damasnesi neemelt siin Puise randas lestapüügil. Praegu on randas veel koopa asemeid, mis kutsutakse «kurelaste augud», kus nad eland ja purjed olnd katuseks peal. Aga nad läind siit rannarahvaga tülisse, et püiavad siit kalad ära. Selle tagajärjel on nad siit ära läind. Seda nüüd ei tea, kas liivlased üksi või keegi veel tegi seda, et kaks lesta olla kokku seotud ja merde lastud. Sinna juure antud veel nisuke tingimus: kus need kaks lesta kinni püütakse, sinna lähäb ka lestaõnn, kuna siit lahku. Siis need lestad on Saaremaal Mustjala randas kinni püütud ja praegu saadakse seal lesti, siin ainult vähe proovi on. ERA II 159, 768 (50) < Ridala khk, Sinalepa v, Puise k - E. Ennist (1937).

Sama jututüübi ühe näite on esitanud juba Russwurm. Selle variandi järgi sundisid Kuramaa kalurid lesti Matsalust Saaremaale kolima, sidudes kolm neist niidiga kokku (Russwurm 1861: 184).

luts *Lota lota*. Luts on Eesti jõgedes ja järvedes tavaline kala, keda võib kohata ka magedas merevees jõgede suudmeala läheduses (Mikelsaar 1984: 265-266). Läänerannikul nimetatakse jões elutsevaid lutse jõelutsudeks, teisi päris lutsudeks. Turasklaste sugukonda kuuluval lutsul näib oma ümaravõitu keha, tõmbi konnakoonu ja paksu limase, näivalt soomusteta naha tõttu olevat eeldusi tekke- ja seletusmuistendite tegelaseks saada. Ometi on eestlase tähelepanu ses osas äratanud vaid tursa välimus. Soome folklooris on lutsu tähnid saadud vanakurja nõgistest sõrmejälgedest (Paasio 1976: 270-271, 275 jj), Eestist on lutsu kohta teada vaid siseelundite omapära iseloomustav metafoor *Lutsul vanakuradi käpp sisen* (Hargla) ja seletus, et lutsul on sisikonnas «käpad». Võrdlust *libe kui luts* kasutatakse ülekantuna inimese teatavate isikuomaduste kohta, samuti kui võrdlust *justkui luts võrgulina kallal* (Häädemeeste). Lutsul on tõepoolest võrgulõhkuja kalduvusi, ja kui võrgus esimesena ette puutus luts, peeti seda õigusega halva kalaõnne märgiks. Kalateadlane E. Pihu kirjutab: «Luts on meie mageveekaladest vististi ainuke, kes isegi suures ohus seab esiplaanile kõhumured: seisevpuünisessesse satudes hakkab ta rahumeeli väiksemaid kalu neelama, mõtlemata oma tumedavõitu tulevikule.» (Pihu 1987: 298).

Lutsu kudemisaeg südatalvel ei ühti teiste meie vete kalaliikide kudemisajaga. Rahvapärase määratluse järgi koeb luts või hakkab kudema kolmekuningapäeval (6. jaanuar). Niisuguseid määratlusi ei tule võtta sõna-sõnalt, kalendaarne tähis on siin pigem leppe-märk ühetaoliselt kulgevate päevade jadas. Ühe teate järgi Hallistest on selliseks tähiseks tõnisepäev (17. jaanuar). Kui kalendrireformi arvesse võtta, lähtub esimene daatum vanast, teine uuest kalendriarvestusest (nn vana kolmekuningapäev on 19. jaanuaril). Pakutud on

märksa varasemat aega: *Lutsu jooksu* aeg akkas sügise ingedepäevast (2. november). Arvata-vasti ei ole tegemist eksitusega. Kirjanduse andmetel kestab lutsu kudemisaeg keskmiselt jaanuari algusest veebruari keskpaigani, kuid marjaga emaskalu püütakse juba sügisel.

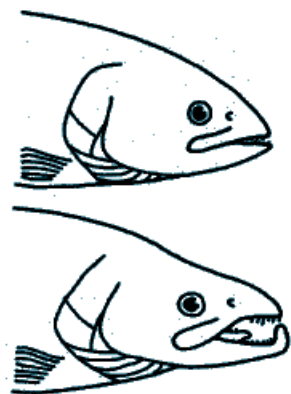
Aasta alguse püügiedu usuti kanduvat järgmisse püügihooaega: *Kui talvel ei saa lutse, ei saa kevadel ka teist kala*. Rahvapärimuse järgi *Pärast toominga õidepuhkemist luts enam sööta ei võta*. Suvel olevat luts laisk ja magavat, nii et ettevaatlikult kätt sirutades võivad talle sõrmed lõpuste taha pista ja kala kinni püüda. Võimatut siin pole: luts kuulub peamiselt öise eluviisiga kalade hulka, on külma vee kalana suvel väheaktiivne ja veedab suvekuudel kõrge temperatuuriga perioodi nn suveunes (Mikelsaar 1984: 267).

lõhi *Salmo salar*. Lõhi (ka: lõhe) on merekala, kes maismaavetesse ilmub põhiliselt vaid kudemaa, läbides kärestikke ja sööstes üles koskedest. Lõheks on peetud ka temaga üsna sarnast **meriforelli** *Salmo trutta*, ent mitte meriforelli geneetilist järglast jõforelli ehk hörnast. Rannakaluritele on rohkem kui meetri pikkuseks kasvav, suure kehamassiga lõhi väärtuslik püügikala (vrd nimetusi *vetekuningas*, *veteperemees*). Kodavere regilaulus on lõhet nimetatud *rootsi lehmakeseks*. Tänapäeval kuuluvad nii lõhi kui meriforell ehk iherus Eesti punasesse raamatusse. Suguküpsed isendid siirduvad merest kiirevoolulisi jõgesid pidi ülesvett alates juunikuust. Rahvapärimus konstateerib, et nad *nähtavale ilmuvad ühes esimeste maasikatega - maasikalõhed* (Jõelähtme).

Teiste olulisemate kalaliikide kõrval nimetatakse lõhet regivärsilistes kalapüügilauludes:

*Lõhe lõõritas meressa,
kala lõi laksu kaldaassa
merevetta juueessa,
rannarohtu süieessa.
Mere vesi soolane,
ranna rohi rasvane,
mere vesi võtab võimu,
ranna rohi annab rammu.
Tooge mulle tursarauad,
andke mulle haugirauad,
ma lähen lõhe lõhkuma,
kala katki raiuma...*

H II 15, 270/1 (54) < Jõelähtme khk, Jägala k - H. Redlich (1890).

Tähelepanu äratav lähedase poeetilise kujundi *lõhe lõõritas* kordumine seoses utilitaarse saagiendega: *Kova tuulega saab palju lõhesi, siis on lõhe laulu aig* (Viru-Nigula).

Sellel röövtoidulisel, laia peakujuga kalal on suur tugeva hammastiku ja kaardunud alalõualuuga suu. Regilaulus on lõhi laia lauguga. Eesti-Soome-Karjala alal levinud laulutüübis «Kannel» tehakse müütiline kannel *lõhe suure lõualuusta, / avi suure ambaluista, / siia suure seljaluista* (Jõhvi). Kalaluist pilli valmistamisest on paralleele kaugemategi rahvaste folklooris (vrd Krohn 1926: XXXVII; Haavio 1952: 270-276; Kuusi 1980: 225).

Lõhe kohta on räägitud samasugust seletusmuistendit nagu tõelise «kristusekala» - lesta - kohta: *Lõhe kala saanud oma nime sellest,*

et Jeesus Kristus söönud pool ära ja pool visanud merre tagasi. Sellest päevast hakatu lõhes nimetama seda kala. RKM II 207, 398 (42) < Rannu khk, Valguta k - V. Soo (1965).

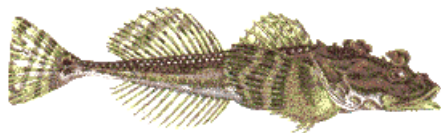
Põhjuseks pole ühekordne segiajamine - analoogse teksti on murdekoguja Salme Tanning kirja pannud 1938. a Karksi mailt. Tundub, et sisemaa piirkondades, kus merekalu kuigi hästi ei tuntud ega teatud, võis ühe kalaliigi omapära selgitav muistend seostuda teise liigiga. Samal viisil on nt regilaulu sõnad *lõhe lõualuust* Lõuna-Eestis mugandunud: nende asemel on samuti allitereeruv sõnapaar *lõvi lõualuust* (vrd Krohn 1926: XXXIII). Eriti esinduslik on lõuakaar isaskala «lauluajal» - siis, kui ta saab selga pulmarüü: «Poolteise kuu vältel paisub isaslõhe alalõua ots ja moodustub ülespidi konksjas kõhrjätke» (Rannak *et al* 1983: 35).

madunõel - vt tuulekala

maim - vt [lepamaim](#)

meriforell - vt [lepamaim](#), [lõhi](#)

merihärg *Trigloporus quadricornis*. Merihärg on meripuugiliste seltsi esindaja, kuuludes koos võldase, meripühvli ja nolgusega ühisesse võldaslaste sugukonda. Peale võldase, kes on põhiliselt mageveekala, kuuluvad teised merekalade hulka (vrd Mikelsaar 1984: 360-384). Nimeetus *merihärg* on kasutusel ka nolguse ja teiste võldaslaste kohta, või samahästi liigispetsiifilise nimetusena.

Võldaslaste nimevalikut on erinevates keeltes suunanud nendele liikidele iseloomulike kühmukeste esinemine. Seda on märgitud ka omadussõnaga *quadricornis* (neljasarveline) kala ladinakeelses liiginimetuses. Kõige märgatavamalt eenduvad konarlikud käsnjad luunäsad just Läänemeres

elutseva merihärja pealael: «Läänemere merihärja kui tüüpilist vormi iseloomustab kaks paari väga tugevasti arenenud luukühmusid pealael, neist eesmised, silmatagune paar, veidi suuremad tagumistest, kukla kohal olevatest.» (Mikelsaar 1984: 363). Põhisõna *härg* esinemus võldaslaste rahvapärastes nimetustes on suur: **merihärja** kohta on öeldud veel *nelja sarvega merihärg*, *tõmbisarveline merihärg*, *võrguhärg*, *simphärg*, *simpmerihärg* (vrd rootsi k *hornsimp*); **nolgu** *Myoxocephalus scorpius* kannab nimetusi *merihärg*, *kivimerihärg*, *maahärg*, *härjakrõnt*, *volkhärg*, *volthärg*, *võlthärg*, *karvservine* (härg), *teravate pükidega merihärg*, *eesti härg*, *rootsi härg*, *rootshärg*; **meripühvel** *Taurulus bubalis* on *merihärg*, *kidumerihärg*, *kiduhärg*, *sinirohekas* (merihärg), *merepull*, *pühvel*; neist väiksema kasvuga **võldas** *Cottus gobio* on *merihärg*, *merihärja poeg*, *varekse merihärg*, *härjapäts*, ka *rontipea*, *tõlluspea* (vt ka Mikelsaar 1984: 363, 367-368, 372, 375). Merikoeraks on murdeti nimetatud merihärja, koerakalaks võldast, hundiks meripühvli, merikuradiks ja mereskorpioniks nolgust (vrd ladin k *scorpius*). Ühist koera, hundi või härjaga aitab rõhutada veel see, et nii nolgu kui meripühvel on lõpusekaarte vibratsiooni abil võimelised tekitama madalat urisevat heli.

Lisatagu sellele loomanimetusi kasutavale nimekogumile veel väike valik **merivarblase** *Cyclopterus lumpus* rahvapärastest nimetustest. Need on *merevarblane* (vrd vene k *morskoi vorobei*), *kivipääsuke*, *merejänes* (vrd saksa *Seehase*), *hobukakk*, *merihobune* jt (vt Mikelsaar 1984: 379-380). Tõntsipealisel kakukest meenutaval merivarblasel merivarblaste sugukonnast ei ole küll pikki ogasid, kuid sarnaselt võldaslaste sugukonna esindajatega paikneb temagi kehal luutüükaid ja kõbrukesi. Kalariigis on kõigil neil liikidel piisavalt eriline välimus, selleks et õhutada rahvausundilisi kujutelmi. Näsad, kõbrud, ogad, lisaks mõne liigi urisev häälsus - neist eeldustest on sünenenud negatiivne suhtumine ja halb maine, koguni nõialooma kuulsus nagu kärnkonnal.

Põhiosa usundilisest rahvapärimusest on kirja pandud Eestimaa läänerranniku aladelt. Kui esimesel kevadisel kalaretkel sattus võrku merihärg, tähendas see püügiõnne kadu kogu suveks, sest tegemist oli kurja sõna mõjul sündinud loomaga. Merihärja leidmine püüesest andis märku sellest, et *kuri silm või nõidus on peale hakanud* (Pärnu). Tõrjemaagiliste võtete hulka kuulub püüniste keetmine tubakavees, suitsutamine piibupigiga, hanekolla (nõmmliivatee) vartega või mingi muu vahendiga. Nagu kärnkonna, keda arvati lehma all piima imevat, on merihärgi kui nõialoomi soovitatud hävitada drastilisel viisil: ükshaaval purukstampimisega, jalakanna all katkivajutamise, koguni hammaste abil lõhkirebimisega. Niisugust kohtlemist ei leia eestlaste poolt ükski teine kala.

Küsimusele mittesöödavatest, põlatud kaladest vastab rahvaluulekoguja Marta Mäesalu: *Enamasti põlati ka merehärja, mõnes peres siiski söödi härja, ainult et ta lai sarviline pää eraldati, visati ära enne kala tarvitamist* (Häädemeeste).

Peale selle, et merihärja toiduks tarvitati, on teda kasutatud tuulelipuna, uskudes, et nii on võimalik ilma ette arvata:

Et teada, milline tuul on tulemas, kuivatati merehärj, millel enim uimed laiali tõmmati, et ta sarnaneks ujuvale kalale. Kuivatatud merehärjal aeti keskelt siidiniit läbi ja riputati toa lakke. Kui tuul muudab suuna, siis pööras kala kolm päeva enne tuule muutumist nina sinnapoole, kustpoolt tuul. E 84612 (15) < Kihelkonna khk - E. Kask (1933).

Seletusmuistendit merihärja sarvilise pea või muude spetsiifiliste tunnuste kohta pole teada, küll aga leidub variant tüüpilisest mingi kalaliigi suu asetust põhjendavast lookesest, milles üheks tegelaseks on merihärg.

Merihärg, vähk ja kammeljas kartand müristamist. Pärast müristamist Jumal küsind: «Ei tea, kus vähk vaene sai?» Vähk old vihane ja vastand: «Kus su silmad on, perses vah?» Jumal küsind merihärja: «Kus merihärg vaene sai?» Merihärg ainult naur. Jumal öeld: «Ei tea, kus see kammeljas kadus?» Kammeljas vääristand: «Väü-väü-väü!»

Sellest jäidki vähil silmad perse, merihärg naurama ja kammeljal suu viltu. ERA II 57, 255 (14) < Kuusalu khk, Kolga v, Virve k - K. Biider (1932).

merinõel - vt [tuulekala](#)

nolgus - vt [merihärg](#)

nurg - vt [latikas](#)

raudkiisk - vt [kuldkala](#); [tuulekala](#)

[Läheb edasi...](#)